

Г. П. ІВАНОВА

ЕТЮДИ З МИСТЕЦТВА БОСПОРСЬКОГО ЦАРСТВА

І. Гермес Психопомп в боспорському надгробному рельєфі і живописі

Найчисленнішими пам'ятками боспорського живопису і скульптури є розписи склепів, надгробні рельєфи і надгробні статуї. Цілком природно, що вони повинні відтворювати образи тих міфологічних персонажів, які пов'язані з заупокійним культом. У боспорських же над-

Рис. 1. Фрагмент стели з зображенням Гермеса Психопомпа.

гробних скульптурах порівняно рідко використовувалися міфологічні сюжети. Можна назвати тільки поодинокі стели з зображенням Гермеса Психопомпа.

Цікавий фрагмент стели, знайдений В. В. Шкорпилем в 1909 р. на північному схилі гори Мітридат¹ (рис. 1). Збереглася верхня частина

¹ Науковий архів Інституту археології АН СРСР, спр. № 10/1909, арк. 101—102, рапорт від 6 квітня 1909 р., № 39; там же, фотознімок. Про цю знахідку мимохідь згадує Б. В. Фармаковський (див. *ІАЖ*, 1910, XXV, стор. 209).

пам'ятки з рельєфним фронтоном, під яким три вінка, перев'язані стрічками, а в тимпані — поясне зображення Гермеса Психопомпа. Він ніби виходить з-за карниза в плащі, що покриває плечі, і з керікейоном в лівій руці. В. В. Шкорпил звернув увагу на схожість цієї пам'ятки з відомою присвятною стелою II ст. до н. е. із зображенням Афродіти Уранії на фронтоні². На підставі цієї схожості він датував стелу елліністичним часом. Цю дату прийняв і Б. В. Фармаковський³.

Рис. 2. Стела з зображенням Гермеса Психопомпа.

Розглядуваний фрагмент, очевидно, подібно до стели із зображенням Афродіти Уранії, відтворює якийсь монументальний пам'ятник⁴. Зразком для зображення Гермеса правила скоріше за все фронтона композиція храму.

Для елліністичної скульптури характерною ознакою є складне розуміння простору. На нашій стелі Гермес ніби виходить з-за карниза, що створює враження глибини. Його фігура подана у вільному русі: він зображений в три чверті повороту вліво, голова злегка піднята догори, права рука відведена назад.

Зображення цієї фігури Гермеса Психопомпа є на другій, значно пізнішій боспорській стелі, що зберігається в Сімферополі в обласному краєзнавчому музеї (рис. 2). Найімовірніше вона відноситься до I ст. н. е. На ній зображена сидячою в кріслі жіноча фігура в три чверті повороту вправо; за кріслом в лівому кутку—традиційна маленька фігурка служниці. Праворуч і ніби на другому плані на високому постаменті чи колонці стоїть маленька фігурка, задрاپована в плащі,—можливо статуя якогось померлого раніше родича. Всі ці деталі багато разів повторюються на боспорських стелах.

Незвичайна тільки фігура Гермеса Психопомпа, зображена в правому кутку. Він стоїть майже прямо в фас, спираючись на ліву ногу, зігнувши в коліні і трохи виставивши вперед праву. Голова його злегка по-

² ОАК за 1877 г., СПб., 1880, стор. 246 (він'єтка); IOSPE. II, стор. 19; О. Ф. Вальдгауер, Афродита Уранія и Афродита Пандемос, ИГАИМК, т. II, Пг., 1922, стор. 212, рис. 4.

³ JAJ, 1910, XXV, стор. 209.

⁴ Л. П. Харко, Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском, КСИИМК, выл. XIII, М.—Л., 1946, стор. 139.

вернута в бік правого плеча і піднята вгору. Права рука відведена назад і покладена на постамент статуї, ліва зігнута і тримає керікейон. За спиною видно довгий плащ, який часто зустрічається в зображеннях боспорських воїнів на стелах. Край плаща прикриває плечі і груди. Цей мотив дуже близький до зображення Гермеса на фронтоні елліністичної стели. Однаковим є положення рук і керікейона, трохи іншим—поворот голови. В цілому фігура Гермеса стоїть зовсім прямо, скомпонована в одній площині і не має вільного руху елліністичної фронтонної фігури. Все це знаходиться в повній відповідності з умовністю і плоскістю боспорського надгробного рельєфу перших століть н. е. Очевидно, боспорський майстер I ст. додав

довгий плащ за спиною Гермеса, тоді як в оригіналі був короткий плащ грецького типу. Якщо оригіналом була фронтонна композиція з поясом зображенням Гермеса, то майстер I ст. повинен був самостійно доповнити всю нижню частину фігури, і він зробив це, використавши традиційні мотиви боспорського надгробного рельєфу. Обличчя на обох пам'ятках, на жаль, збиті. Необхідно відзначити зменшений масштаб фігури Гермеса в порівнянні з головною жіночою фігурою (хоча в порівнянні з фігурою на постаменті він поданий в більшому масштабі). Це також говорить за те, що майстер мав на увазі скульптурний образ. Той факт, що Гермес зображений без постаменту, знову таки свідчить про те, що оригіналом була не статуя, а фронтонна композиція з поясною фігурою Гермеса. В усякому разі, обидва зображення на цих двох різночасових боспорських стелах безперечно відображують один і той самий елліністичний прототип.

Другий дуже оригінальний образ Гермеса Психопомпа є на стелі Аполонія і Сократа, синів Пофа⁵ (рис. 3). Сюжет і композиція цієї стели не знаходять аналогій в боспорському надгробному рельєфі: один із померлих зображений потискує рукою Гермесу, другий — сидить між ними на землі. Масштаб останнього зменшений, мабуть, просто тому, що інакше для нього не вистачило б в композиції місця, оскільки над його головою знаходяться з'єднані в потиску руки. Гермес стоїть у півобороту, спираючись на ліву ногу, в лівій руці у нього керікейон, на голові петас. Оригінальною особливістю цього зображення є те, що Гермес одягнутий в характерний боспорський костюм пер-

Рис. 3. Стела Аполонія і Сократа.

⁵ В. В. Шкорпил, Боспорские надписи, найденные в 1912 году. ИАК, вып. 49, СПб., 1913, стор. 66, № 4 (напис і коментарій вміщені помилково під № 5)

ших століть н. е., який часто зустрічається на боспорських стелах: коротку підперізану куртку, штани і чоботи, котрі щільно прилягають до ніг; за спиною у нього такий же довгий плащ, як і на попередній стелі, застібнутий на правому плечі, край його закриває груди. Наскільки дозволяє роздивитись ступінь збереженості рельєфу, так само була зодягнута і фігура, що сидить. Померлий, який тисне руку Гермесу, закутаний в гіматій, одягнутий, здається, також поверх куртки і штанів. Не виключена можливість, що поза Гермеса відтворює якийсь стандартний зразок. Але, безперечно, він дуже видозмінений майстром рельєфу, який надав грецькому божеству риси реального боспорця.

Образ Гермеса мав велику популярність в мистецтві римських провінцій, зокрема Галлії (мабуть, це пов'язано з традиційним кельтським культом Меркурія). Відомі численні галло-римські бронзові статуетки, що зображають Гермеса в чоботях⁶. Значна частина їх є роботою місцевих галльських майстрів. Деякі з них відрізняються яскраво виявленим провінціалізмом виконання — приземкуватістю пропорцій і скованістю руху⁷. Статуетка з Марселя⁸ привертає увагу ще однією характерною ознакою варваризації — крила на голові Гермеса непропорціонально великі. Зображення Гермеса Психопомпа трапляється і в боспорському живописі I—II ст. н. е. Можна нагадати передусім фігуру на північній стіні склепу Деметри⁹, де напис прямо називає ім'я Гермеса. Він зображений оголеним у русі. Це зображення пов'язано, мабуть, з елліністичною живописною традицією¹⁰. Цікаве зображення Гермеса в склепі Сорака¹¹ (рис. 4). Тут напису немає, але тлумачення фігури не викликає сумніву завдяки ясно переданому керікейону в дівій руці. В правій Гермес тримає, очевидно, кошіль, хоча форма його трохи незвичайна. Цей предмет можна було б прийняти за виноградне гроно, тим більше, що такий атрибут більше відповідає художній манері того часу. Вісник богів стоїть на постаменті в три чверті повороту вліво. Він спирається на праву ногу, ліва трохи відставлена назад, зігнута в коліні і торкається постаменту носком. Руки зігнуті в ліктях. Голова статуетки втрачена. У зображення такий же довгий плащ, як і на двох вище розглянутих стелах. Він застібнутий на правому плечі і опущений за спиною, причому майстер старанно, при допомозі подвійної лінії контуру, показав його зубчастий край. Як і на стелах, плащ прикриває верхню частину грудей і праве плече. Решта фігури залишена оголеною, тільки на ногах зображені чоботи з хутровою опушкою вгорі. Ця деталь місцевого костюма має, як ми бачимо, аналогію в галло-римських бронзах. Фігура Гермеса обведена різкою лінією контуру. Виразним є ліплення оголеного тіла, особливо ніг і стегна, об'єм яких переданий частково за допомогою світлотіні, частково посиленою штриховкою.

Особливості пластичної трактовки тіла і характерна для грецьких статуй постановка ніг, а також той факт, що Гермес зображений стоячим на постаменті, свідчить про те, що фігура відтворює не живописний, а статуарний оригінал.

Відтворенням тієї ж статуї можна вважати рельєф на кнідській амфорі, знайдений в 1947 р. при розкопках некрополя Неаполя Скіфського в підбійній могилі № 9 (рис. 5). Тут зображена фігура Гермеса,

⁶ Наприклад, статуетка з Ліону або з Епіналя. S. Reinach, Repertoire de la statue, IV, Paris, 1910, стор. 85, рис. 5; його ж, Repertoire de la statue, III, Paris, 1904, стор. 240, рис. 10.

⁷ S. Reinach, вказ. праця, III, стор. 241, рис. 2; IV, стор. 85, рис. 7.

⁸ Там же, III, стор. 246, рис. 7.

⁹ АДЖ, СПб., 1914, табл. LIX.

¹⁰ Його поза, рух і трактовка тіла нагадують Ероса в антиохійській мозаїці. R. Stillifeil, Antioch-on-the-Orontes, III, Princeton, 1941, табл. 61, № 128.

¹¹ Ю. А. Кулаковський, Две керченские катакомбы с фресками, МАР, вып. 19, СПб., 1896, табл. III.

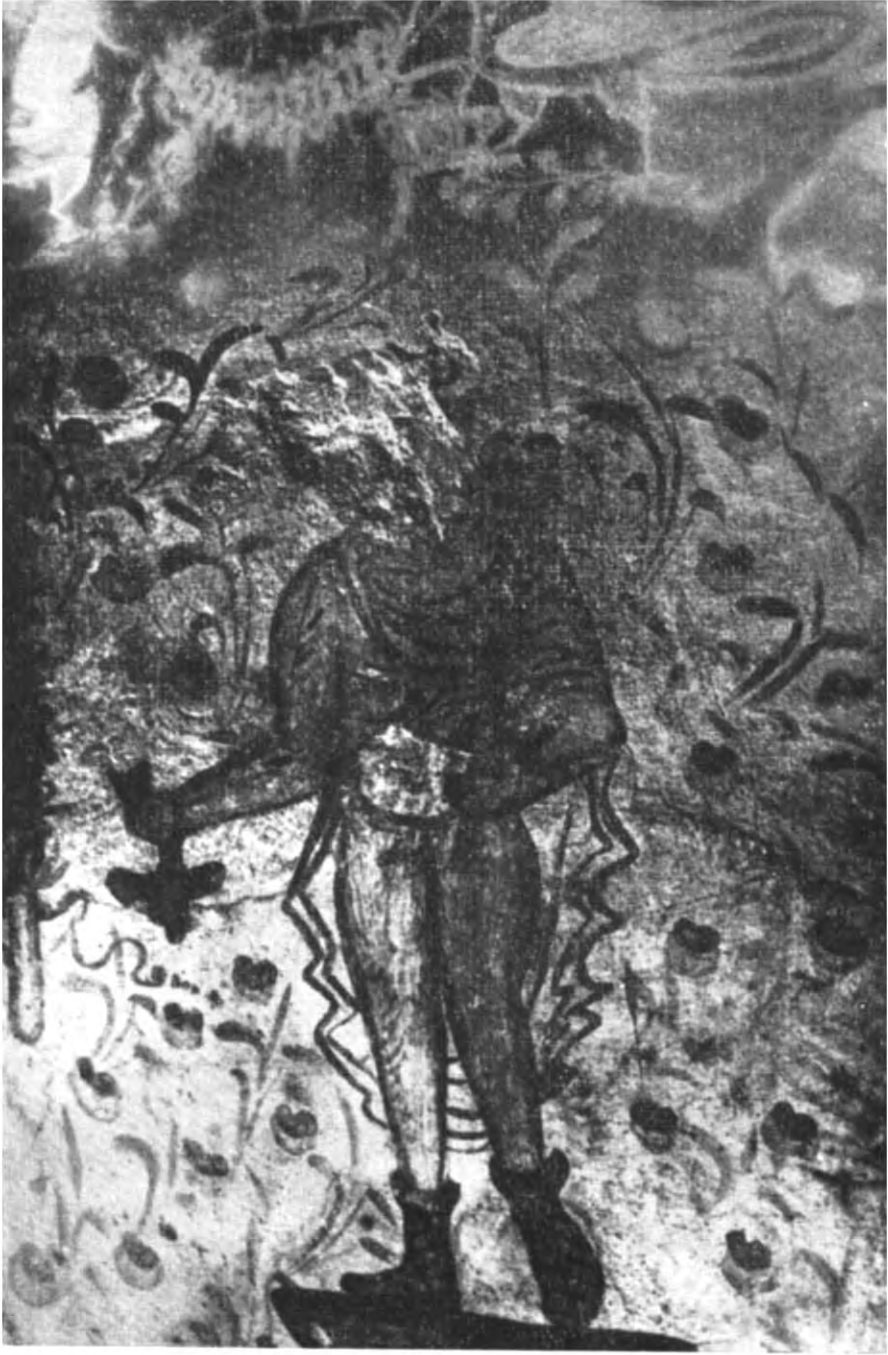

Рис. 4. Гермес. Деталь розпису склепу Сорака в Керчі.

що стоїть на постаменті в фас¹². Подібно Гермесу зі склепу Сорака, він спирається на праву ногу, злегка відставивши і зігнувши в коліні ліву. Положення рук, трохи зігнутих в лікті, і атрибути — керікейон в лівій і кошіль в правій руці — також збігаються з зображенням в склепі Сорака. Різниця між ними полягає в тому, що на посудині фігура зображена в повний фас, тоді як у розписі склепу Сорака — в три чверті повороту. Це особливо переконливе підтвердження того, що обидва зображення відтворюють статую, передаючи її вигляд з різних точок зору. Живописець склепу Сорака додав від себе чоботи на ногах Гермеса (на посудині він зображений босим), а також видозмінив і подовжив його плащ, надавши йому тієї характерної форми, яку ми бачимо звичайно в зображеннях воїнів на боспорських стелах.

Рис. 5. Гермес. Рельєф на кнідській амфорі з Неаполя Скіфського.

Цей образ Гермеса дуже поширений серед бронзових статуєток римського часу¹³. Відомі і мраморні скульптури подібного типу, наприклад статуя, що зберігається у Ватикані¹⁴.

Очевидно, це не єдиний приклад відтворення статуарного оригіналу в боспорському живописі. Імовірно, що фігури, зображені по боках від входу до склепу 1891 р., відтворюють статуї¹⁵, принаймні фігура Тіхи. Вона була порівняно доброю збереженості і зображала богиню, стоячою на п'єдесталі (рис. 6). Дуже можливо, що такий же постамент був у свій час і під ногами фігури, від якої залишилася тільки верхня частина (рис. 7). Наскільки можна судити з цього невеликого фрагменту, фігура теж була зображена стоячою в три чверті повороту вліво. Її поза, зокрема положення рук, близька до пози Гермеса зі склепу Сорака. Не виключена можливість, що обидві фігури відтворюють один і той самий статуарний оригінал, хоча розпис склепу 1891 р. взагалі дуже площинний і не передає пластичного моделювання тіла, яким відзначається зображення Гермеса в склепі Сорака. Фігура справляє враження зовсім оголеної, але, можливо, плащ втрачений, тому що фарба з верхньої частини грудей і плечей осипалась. Ці міркування дають можливість вважати переконли-

ми з цього невеликого фрагменту, фігура теж була зображена стоячою в три чверті повороту вліво. Її поза, зокрема положення рук, близька до пози Гермеса зі склепу Сорака. Не виключена можливість, що обидві фігури відтворюють один і той самий статуарний оригінал, хоча розпис склепу 1891 р. взагалі дуже площинний і не передає пластичного моделювання тіла, яким відзначається зображення Гермеса в склепі Сорака. Фігура справляє враження зовсім оголеної, але, можливо, плащ втрачений, тому що фарба з верхньої частини грудей і плечей осипалась. Ці міркування дають можливість вважати переконли-

¹² В. П. Бабенчиков, Новый участок Неаполя Скифского, ВДИ, М., 1949, № 1, стор. 116; рис. 10 на стор. 117; П. Н. Шульц, Тавроскифская экспедиция, КСИИМК, вып. XXVII, М.—Л., 1949, стор. 63; М. П. Ваулина, К истории торговых отношений Северного Причерноморья с Книдом, СА, 1959, № 1, стор. 72, рис. 1, 2.

¹³ A. de Ridder, Les bronzes antique du Louvre. Lrs figurines, Paris, 1913, № 530, табл. 39; № 539, 545, 546, табл. 40; W. Deonna, L'art romain en Suisse, Geneve, 1942, рис. 31.

¹⁴ W. Amelung, Vatikan, № 102, табл. 29. Права рука реставрована; мабуть, вона тримала не кошіль, а чашу. Ліва рука з керікейоном також частково реставрована, але кість її антична і атрибут не викликає сумніву, тому що сліди керікейона збереглися. Реставратор помилково помістив пень коло лівої ноги — він повинен бути біля правої, на яку падає вага тіла.

¹⁵ МАР, вып. 19, табл. IV, 1, 2.

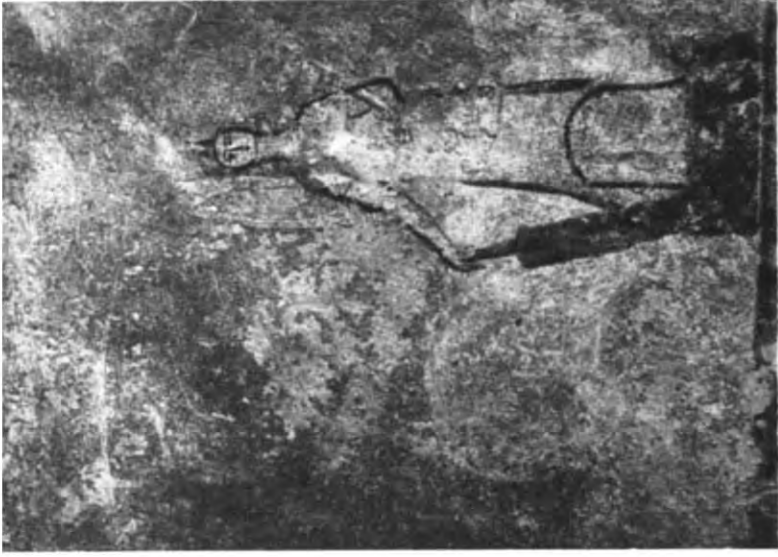

Рис. 6. Тіха. Деталь розпису склепу 1891 р.
в Керчі.

Рис. 7. Гермес. Деталь розпису склепу 1891 р.
в Керчі.

вим висунуте Ю. А. Кулаковським¹⁶ тлумачення цієї фігури як Гермеса на підставі атрибутів — керікейона і кошіля, досить чітко помітних на старих репродукціях (тепер вони майже повністю стерті). Навряд чи правий М. І. Ростовцев, який вбачав в цій фігурі зображення Ἄναθός Δαίμων і трактував атрибут в його лівій руці, як «жезл або палицю з точеним наконечником із ряду кружків, що зменшуються до гори, типу фіміатерія або держака для факелів»¹⁷. Цей атрибут знаходить близьку аналогію в керікейоні, який тримає Гермес зі склепу Сорака: Тлумачення М. І. Ростовцева ґрунтується лише на аналогії з делоськими розписами, де звичайним зображенням є Ἄναθός Δαίμων і Тіха. Фігури Гермеса із склепів Сорака і 1891 р. можуть бути порівняні з рельєфом однієї з боспорських стел, тлумачення якої залишається неясним. Це стела Памфіла сина Памфіла. Вона була знайдена Гросом в 1872 р. при розкопках могильного насипу на північному схилі гори Мітридат серед плит, що закривали підбій могили № 35 з жіночим похованням римського часу і зберігається зараз в Керченському музеї (рис. 8)¹⁸.

Рис. 8. Стела Памфіла сина Памфіла.

На стелі зображена чоловіча фігура, що стоїть в три чверті повороту вліво і, подібно Гермесу зі склепу Сорака, спирається на праву ногу. Ліва нога злегка відставлена, зігнута в коліні. Руки також зігнуті в ліктях. Права рука піднята значно вище ніж ліва і тримає якийсь предмет, що може бути кошілем. Подібне положення правої руки ми бачимо у статуї Гермеса із колекції Астутто в Палермо¹⁹. На жаль, частина руки з атрибутом утрачена, і тому у нас немає впевненості у тому, що це був дійсно кошіль. На численних бронзових статуетках Гермеса, що відтворюють в основному один і той самий тип і дуже близьких за композицією, атрибут в правій руці не залишається одним і тим самим: іноді замість кошіля Гермес тримає виноградне гроно або посудину²⁰.

Можливо, що майстри-ремісники, які виготовляли ці статуетки, використовуючи один і той самий статуарний прототип, наділяли його різними атрибутами. Як ми бачили вище, атрибут Гермеса в склепі Сорака може бути інтерпретований і як кошіль, і як виноградне гроно, причому останнє більше відповідає цьому зображенню. Те ж саме цілком стосується і надгробного рельєфу. Тому не можна категорично

¹⁶ МАР, вып. 19, стор. 38.

¹⁷ АДЖ, стор. 190.

¹⁸ IOSRE, II, стор. 188; А. П. Иванова, Боспорские антропоморфные надгробия, СА, XIII, М.—Л., 1950, стор. 241, рис. 3; ОАК за 1872 г., альбом рисунків, Л—41, рис. 6; Науковий архів ІА АН СРСР, спр. № 30/1872, Л—22, 44.

¹⁹ S. Reipach, вказ. праця, III, стор. 41, рис. 5.

²⁰ Там же, стор. 41, рис. 3; стор. 90, рис. 3.

стверджувати, що фігура на стелі Памфіла тримала в правій руці кошіль: це могло бути також виноградне грочо або посудина. Останнє припущення найкраще відповідає положенню руки, трохи піднятої і повернутої долонею вгору. А втім, воно може бути пояснене також обмеженою площею рельєфу: кисть руки, простягнута горизонтально, упиралася б в рамку рельєфу. В лівій руці тепер не видно ніякого атрибуту, але, судячи з її положення, вона могла б тримати предмет типу керікейна. Голова фігури злегка повернута вбік лівого плеча, як у Гермеса зі склепу 1891 р. Поверхня голови, як і обличчя, зовсім збита, так що неможливо розібрати, чи був на ній будь-який головний убор. За спиною у фігури такий же довгий плащ, як у Гермеса в склепі Сорока і на розглянутих вище стелах. Він також застібнутий на правому плечі, закриває верхню частину грудей і ліве плече. Ніяких інших деталей одягу розглянути не вдається; можливо, що його і не було²¹. Це зовсім незвичайно для фігур небіжчиків на боспорських стелах, і тому є всі підстави вважати зображення міфологічним персонажем. Всі вищеназвані міркування свідчать на користь розуміння його як Гермеса Психопомпа, точніше — його можна було б трактувати як зображення померлого у вигляді Гермеса²². Збіг ряду деталей фігури на стелі Памфіла з зображенням Гермеса в склепах Сорока і 1891 р. свідчить, що всі вони відтворюють один і той самий статуарний оригінал. Можливо, той самий зразок лежить і в основі зображення Гермеса Психопомпа на стелі Аполонія і Сократа, але він був трохи видозмінений майстром у відповідності з композицією рельєфу: майстер змінив жест правої руки і переніс опору всієї фігури вправо, в напрямі померлого, який подає Гермесу руку. Що ж до невідповідності крутого повороту верхньої частини тулуба положенню ніг, то вона пояснюється тим, що художник зобразив верхню і нижню частини фігури з двох різних точок зору. Така умовність примітивного мистецтва добре відома за пам'ятками грецької архаїки і стародавнього Сходу.

Вся розглянута група боспорських рельєфів і розпису з зображенням Гермеса Психопомпа дозволяє зробити висновок, що боспорські майстри перших століть н. е. широко використовували пам'ятки грецької скульптури і досить точно відтворювали їх композицію, але при цьому вносили окремі деталі місцевого костюму того часу, як, наприклад, довгий боспорський плащ або чоботи. На стелі Аполонія і Сократа Гермес Психопомп зображений у вигляді реального боспорця, подібно до того, як зображалися місцеві божества. Це свідчить про те, що боспорські майстри не тільки використовували традиційні сюжети і образи міфології, але й піддавали їх оригінальній переробці.

Подібне явище, як ми бачили, знаходить близьку паралель в мистецтві римських провінцій, зокрема в Галлії.

II. Скульптурні зображення Деметри із Пантікапея

Однією з найбільш популярних богинь на землеробському Боспорі була Деметра. Як свідчать поховання в кургані Павлівської батареї²³

²¹ Рисунок Ф. І. Гросса не цілком точний: плащ зовсім не показаний. Мабуть, Гросс не помітив його, тому що через стертість рельєфу плащ видно погано. Не точно передано також положення ніг. Права нога нарисована Гроссом зігнутою в коліні, тоді як в дійсності вона служить опорою фігури і стоїть прямо. За рисунком Гросса складається уявлення, що фігура спирається на ліву ногу. Очевидно, на основі цього рисунка В. В. Латишев описав фігуру як зображення «оголеного хлопчика».

²² Такі зображення відомі серед грецьких надгробних статуй IV—III ст. до н. е. Див. М. Collignon, *Les statues funeraires dans l'art grec*, Paris, 1911, стор. 316—321. Найбільш відомим прикладом є статуя Гермеса Андроського (там же, стор. 317, рис. 200) або його посередня римська копія — Гермес із Егіона (стор. 319, рис. 202). Руки цих статуй з атрибутами утрачені, але взагалі зображення Гермеса з кошілем на чисто грецьких пам'ятках невідомі.

²³ ОАК за 1859 г., СПб., 1862, стор. 6—15; М. И. Ростовцев, *Скифия и Боспор*, JL, 1925, стор. 194; АДЖ, стор. 107.

і у Великій Близниці²⁴, її жрицями були найзнатніші жінки країни. Тому не важко зрозуміти, яку роль відігравав образ Деметри в боспорському мистецтві.

Одним з найбільш улюблених типів боспорської коропластики була протома Деметри або Кори з характерним жестом богині плодючості — руками, притиснутими до грудей²⁵. Масові знахідки таких протом були зроблені в 1933 р. в Тірітаці при земляних роботах, пов'язаних з будівництвом аглофабрики²⁶.

Рис. 9. Мармурова герма Деметри.

Розпис Великої Близниці і особливо керченського склепу Деметри свідчить про те, що образ цієї богині відігравав неабияку роль і в творчості боспорських живописців, принаймні починаючи з IV ст. до н. е. і кінчаючи I ст. н. е.

Відомі на Боспорі і скульптурні зображення Деметри, зокрема мармурова герма з колекції Керченського музею, випадково знайдена в грудні 1882 р. місцевим жителем С. Борзих на горі Мітридат за південною огорожею міського кладовища, в тому місці, де при додатковому дослідженні С. І. Верєбрюсовим були знайдені архітектурні плити, мармурова статуетка Кібели і двостороння скульптура, що зображує змієногу богиню²⁷.

Згадана герма більше натуральної величини (розміри 72×38×29 см). Вона передає повне обличчя жінки зрілого віку. Шия її також досить повна. Очі глибоко посаджені. Довге і зачісане на прямий проділ волосся спадає на спину і плечі. На голові пов'язка. Всі ці особливості дають підставу тлумачити герму як зображення Деметри (рис. 9).

Поверхня обличчя герми сильно пошкоджена, ніс утрачений. По всій поверхні сліди корінців рослин.

Немає ніяких підстав вважати скульптуру місцевою роботою, скоріше за все це привізний річ.

Досить широке застосування буравчика в трактовці волосся (борідки, якими розчленовані окремі пасма), слізниць очей і куточків рота видає роботу римського часу середини чи другої половини II ст. н. е. Найімовірніше, що це копія часів Антонінів з грецького оригіналу IV ст. до н. е. Про те, що самий тип походить з IV ст. до н. е., свідчать як пропорції обличчя і його масивні форми, так і особливо патетична трактовка глибоко посаджених очей, хоча вона і відмінна від прийомів зображення ока у Скопаса. Найближчою аналогією до керченської герми можна вважати статую Кнідської Деметри²⁸. У них дуже близький

²⁴ ОАК за 1864 г., СПб., 1865, стор. V—VIII; АДЖ, стор. 10—25; E. Minns, *Scythians and greek*, Cambridge, 1913, стор. 425 і далі.

²⁵ Наприклад, ДБК, СПб., 1854, табл. LXIX, 4; LXX, 4.

²⁶ Ю. Ю. Марти, Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки, МИА, № 4, М.—Л., 1941, стор. 29, рис. 26, 27; стор. 32, рис. 36.

²⁷ ОАК за 1888 г., СПб., 1891, стор. XXXIII; Науковий архів ІА АН УРСР, спр. № 7/1882, арк. 24, 25 (рапорт Верєбрюсова від 7 січня 1883 р.); спр. № 2/1883 р., арк. 36, 37 (журнал розкопок Верєбрюсова з 15 березня по 1 листопада 1883 р.). Грос трохи «виправив» оригінал — пом'якшив форми обличчя, округлив контури. Див. А. П. Иванова, Местные мотивы в декоративной скульптуре Боспора, СА, XV, М.—Л., 1951, стор. 190, рис. 2.

²⁸ B r u n n - B r u c k m a n n, *Denkmaler der griechischen und römischen Skulptur*, № 65.

тип обличчя і загальні пропорції. Основна ж різниця в тому, що голова Кнідської Деметри на відміну від керченської герми, більш сухої і жорсткої за трактовкою форм (рот, очі, обличчя), зображена в легкому повороті вбік лівого плеча. Цю відмінність, напевно, слід віднести за рахунок римського копіїста. Кнідська Деметра, як відомо, є грецьким оригіналом.

Сильно відрізняється від Кнідської Деметри трактовка волосся керченської герми. За цією ознакою вона скоріше може бути зближена з Іридою Кефісодота²⁹. Сухий лінійний спосіб трактовки волосся, що лежить строго паралельними пасмами, стоїть в певній суперечності з патетичним характером голови. Цю суперечність можна пояснити тільки еклектикою копіїста, який поєднав тип IV ст. до н. е. з офіційним класицизмом часів Антонінів і зробив його більш строгим, ніж він був в оригіналі.

Обставини знахідки герми дозволяють зробити припущення про зв'язок її з якимсь великим будівельним комплексом. У всякому разі, вона свідчить про те, що в Пантікапеї в II ст. н. е. існував тип Деметри, створений грецьким мистецтвом IV ст. до н. е., для якого характерні передусім риси страждаючої матері. Саме з цим пов'язаний патетичний вираз обличчя керченської герми.

У вищій мірі цікава з цього погляду голова із раковистого вапняку, яка зберігається в Одеському археологічному музеї (№ А 50152, старий № 5332). Розміри її 26×20 см. Експонат, куплений 1902 р., походить, згідно з існуючими відомостями, з Пантікапея (рис. 10, а, б, в). Мабуть, це уламок статуї, оскільки голова збереглася з частиною шиї. На голові калаф, який дає підстави вважати скульптуру зображенням Деметри або Кібели. Обличчя зображене в легкому ракурсі в розрахунку на поворот голови в три чверті і трохи асиметрично — ліва щока злегка припухла, права розтягнута в ширину. Волосся облямовує обличчя паралельними великими пасмами, що спускаються на шию. Трактовка їх не відрізняється такою сухістю, як у керченської герми. Ніс збитий, поверхня обличчя, особливо рот, очі і надбровні дуги, дуже пошкоджені в результаті вивітрювання вапняку. Є окремі вибоїни. Таким чином, про деталі трактовки окремих рис обличчя судити важко. Безсумнівно тільки, що глибоко посаджені очі і дуже спукле чоло надають обличчю патетичного характеру, і це дозволяє зближати голову з Одеського музею із Кнідською Деметрою і керченською гермою. На цій підставі можна вважати ймовірним розуміння її як зображення Деметри, а не Кібели.

В цілому голова, очевидно, досить точно передає грецький оригінал. Тільки в одній деталі — трактовці вух — виявилась примітивна умовність місцевого мистецтва. Наскільки дозволяє судити збереженість скульптури, вони передані досить схематично. Незвичайна для грецького мистецтва і фронтальна їх постановка: якщо дивитися на голову в фас, то обидва вуха також видні в повний фас без всякого ракурсу.

Розглядувана скульптура, безсумнівно, є місцевою боспорською роботою: про це свідчить передусім матеріал — керченський вапняк. Для масової боспорської скульптури характерні невеликі, менше натуральної величини розміри голови. Вони звичайні і для місцевих надгробних статуй.

Незважаючи на сильне пошкодження голови, місцями на ній збереглися досить значні сліди фарбування: чорна фарба на волоссі, синя на очах і червона на губах. Наскільки вдається простежити, фарба нанесена безпосередньо на камінь, без спеціального ґрунту. Фарби

²⁹ J. D. Beazley and Ashmole, *Greek Sculpture and Painting*, Cambridge, 1932, рис. 114.

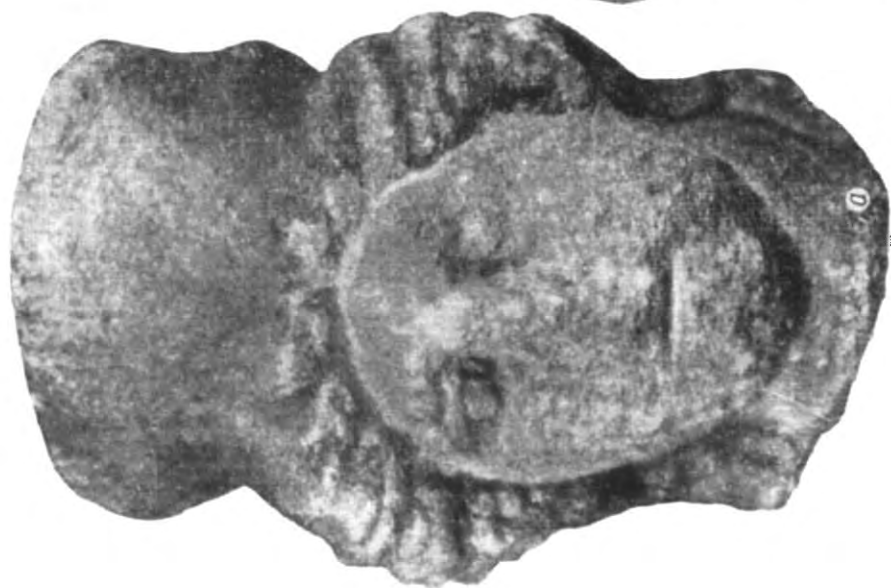

Рис. 10. Голова Деметри з вапняку.

подібні тим, які часто зустрічаються на гіпсових наліпах боспорських дерев'яних саркофагів I—II ст. н. е.

Боспорський майстер відтворив грецький оригінал IV ст. до н. е., близький до Кнідської Деметри. Отже, голова з Одеського музею може відноситись до IV ст. до н. е., або до трохи пізнішого часу. Керченська ж герма свідчить про те, що образ Деметри існував на Боспорі і в перші століття н. е., оскільки ця пам'ятка близька за часом до розпису склепу Деметри, котрий датується кінцем I ст. до н. е. або початком I ст. н. е. Розглянуті пам'ятки свідчать про те, що зображення Деметри були поширені на Боспорі як в живописі і художньому ремеслі, так і в скульптурі (привізній і місцевій).

III. Статуетка Кібели з Керчі

В радянській історичній і археологічній літературі неодноразово ставилося питання про зв'язки Боспору з Західним Причорномор'ям. З цієї точки зору заслуговує на увагу мармурова статуетка Кібели (рис. 11), знайдена Верєбрюсовим у 1882 р. на горі Мітридат за південною огорожею міського кладовища.

Кібела зображена сидячою на троні. Статуетка належала, мабуть, досить поширеному відтворенню образу богині, створеного учнем Фідія—Агоракритом³⁰. Наскільки можна судити з старої фотографії, робота ремісника.

До Великої Вітчизняної війни статуетка зберігалась в Керченському музеї, але потім була вивезена звідти німецько-фашистськими загарбниками. Тепер місце її знаходження невідоме. Судячи з супроводжуючих статуетку знахідок, її найвірогідніше датувати II ст. н. е.

Як відзначив ще Верєбрюсов, голова й рука статуетки, в той час уже втрачені, були приставними³¹. Ця тех-

Рис. 11. Мармурова статуетка Кібели.

нічна особливість, досить поширена в елліністично-римській скульптурі, мала в деяких випадках особливе значення. В Томах (Каллатіс) напередодні першої світової війни була знайдена мармурова статуетка Кібели II ст. н. е. з приставною головою³² (висота 31 см). Статуетка

³⁰ JAJ, 1913, XXIII, стор. 10; Journal of Hellenic Studies, XLIV, I, London, 1924, стор. 48; А. П. Иванов, Образы местной мифологии в искусстве Боспора, Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, вып. 20, Л., 1954, стор. 245.

³¹ Науковий архів ІА АН СРСР, спр. № 7/1882 (рапорт Верєбрюсова). «Статуетка з білого мармуру в 4 вершки висотою і 2—3 шириною уявляє собою грубо зроблене зображення сидячої на високому кріслі жіночої фігури з відставшими (приставними) головою і руками до ліктів».

³² Dacia, III—IV, Bucarest, 1927—1932, стор. 628; E. M. Condurachi, De statuette de culte de Tomis, Известия на Български Археологическия Институт, кн. XVI, ч. I, София, 1950, стор. 185.

була знайдена спочатку без голови. На деякій відстані від неї знайдені дві голови з різними атрибутами, причому обидві вони за розмірами точно підходили до статуетки³³. Одна з цих голів у баштовому вінці була втрачена під час першої світової війни. Та, що збереглась, не має головного убору. Довге волосся на ній розділене на прямий пробір і заплетене в косу, укладену навколо голови, з вузлом на потилиці і довгими пасмами, що спускаються на плечі і груди³⁴. Таким чином, ця голова не має характерних атрибутів Кібели, як і сама статуетка, яка в обох руках тримає тільки фрукти — немає ні лева, ні тимпана³⁵. Визначення її можливе лише на підставі другої, утраченої тепер голови в баштовому вінку.

В літературі висловлювалось припущення, що наявність двох приставних голів у статуетки пов'язана з двома найголовнішими святами Кібели — весняним і осіннім. Першому відповідає дівоча голова, другому — голова у баштовому вінці³⁶.

Е. Кондуракі висунув більш просте пояснення цього явища. Він припускав наявність в припонтійських містах масового виробництва подібних статуеток, які створювались з розрахунком на те, щоб кожний покупець міг підібрати іконографічні деталі і атрибути за своїм смаком³⁷. Е. Кондуракі вказує на єдину аналогію каллатійській статуетці — знайдену 1925 р. також в Каллатісі приставну голову Кібели³⁸.

Керченська статуетка не тільки доповнює серію скульптурних зображень Кібели з приставними головами, але й вносить ще одну нову деталь — приставні руки. За аналогією з каллатійськими статуетками можна припустити, що ця деталь була розрахована на зміну атрибутів.

Виходячи з припущення Е. Кондуракі про масове виробництво таких статуеток, найімовірнішим буде каллатійське або взагалі західнопонтійське походження керченської знахідки. Таким чином, ми маємо можливість ввести в науковий обіг ще одну пам'ятку, яка підтверджує зв'язки Боспору з Західним Причорномор'ям в перші століття н. е.

А. П. ИВАНОВА

ЭТЮДЫ ПО ИСКУССТВУ БОСПОРСКОГО ЦАРСТВА

Резюме

В статье публикуются памятники боспорской скульптуры и живописи, изображающие Гермеса Психопомпа, Деметру и Кибелу. Анализируя эти памятники, автор приходит к выводу, что создававшие их боспорские мастера по-своему истолковывали античные образцы и вносили в них ряд местных черт. В статье ставятся вопросы о происхождении боспорского искусства эллинистического и раннеримского времени и связях Боспора с Западным Причерноморьем.

³³ Е. М. Сопдурачі, вказ. праця, стор. 186 і далі.

³⁴ Там же, стор. 187, рис. 3.

³⁵ Там же, стор. 186, рис. 2.

³⁶ Дація, III—IV, стор. 629.

³⁷ Е. М. Сопдурачі, вказ. праця, стор. 189 і далі.

³⁸ Там же, стор. 189; Дація, II, Bucarest, 1925, стор. 117—119, рис. 36.